

Peer Hull Kristensen

Virksomhedsperspektiver på industripolitikken: Industrimodernister og industriens husmænd¹

Industrimodernisternes gennembrud i 1980'erne skabte en tid overraskende forvirring, men med formuleringen af et klart program, store virksomheder med high-tech ambitioner, fortsætter de blot kampen mod »industriens husmænd«. De industrielle husmænds kamp for overlevelse gennem fornyelse skriver sig tilbage til H. C. Ørsted, og med så stor succes, at de fortsat er en torn i øjet på industrimodernisterne. Dansk industri er i langt højere grad end andre landes præget af en adskillelse mellem civilingeniørernes og masseproduktions udviklingsforestillinger og håndværkernes og småproducenternes. Ændringerne i teknologipolitikken i 1980'erne tager ikke højde for den industrielle husmand, hvis udviklingsforestillinger er tavse og glemte. Med en højere bevidsthed herom kunne de fleksible udviklingsmuligheder, dansk industri er rig på, udnyttes. Da ville industripolitik ikke blot overraske, men forny.

Industripolitikken: Fra overraskende forvirring til klart politisk program

At gennembruddet for industrimodernisterne kom under Schlüters borgerlige koalition i 1980'erne overraskede ikke mindst Socialdemokratiets nyreformistiske fløj. I 1979 havde denne påtaget sig at samle fagbevægelse og parti efter regeringsflirten med Venstre med en ny reformoffensiv (bestående af en aktiv, selektiv industripolitik, økonomisk demokrati og skattereform), men blev nedstemt af SF og VS, mens man mobiliserede sig mod den modstand, der var ventet fra Socialdemokratiets højrefløj, borgerlige partier, Industrirådet og Dansk Arbejdsgiverforening.

Med det Teknologiske Udviklingsprogram (TUP) fortsatte Schlüter med at gennemføre socialdemokratiske reformforslag, der var modnet i det administrative apparats råd og udvalg. TUP gav regeringen mulighed for at vise en offensiv og perspektivrig erhvervsvenlighed. Programmet slap gennem partiernes og organisationernes nåleøje, fordi alle fortolkede det i egen interesse. Oprindeligt var sigtet de store virksomheder, men industriminister Ib Stetter fremlagde det i Folketinget som specielt rettet mod små og mellemstore virksomheder. Det bragte den spontant boblende modstand i Venstre og Håndværksrådet til tavshed. Industrirådet ændrede en automatisk modstand til et forsvar og fik placeret én af sine egne som formand for den rådgivende programkomité (Andersen, 1985). I betydelig forvirring gennemførtes det, der er blevet set som startskuddet for en mere aktiv og selektiv industripolitik.

Peer Hull Kristensen

Virksomhedsperspektiver på industripolitikken: Industrimodernister og industriens husmænd¹

Industrimodernisternes gennembrud i 1980'erne skabte en tid overraskende forvirring, men med formuleringen af et klart program, store virksomheder med high-tech ambitioner, fortsætter de blot kampen mod »industriens husmænd«. De industrielle husmænds kamp for overlevelse gennem fornyelse skriver sig tilbage til H. C. Ørsted, og med så stor succes, at de fortsat er en torn i øjet på industrimodernisterne. Dansk industri er i langt højere grad end andre landes præget af en adskillelse mellem civilingeniørernes og masseproduktions udviklingsforestillinger og håndværkernes og småproducenternes. Ændringerne i teknologipolitikken i 1980'erne tager ikke højde for den industrielle husmand, hvis udviklingsforestillinger er tavse og glemte. Med en højere bevidsthed herom kunne de fleksible udviklingsmuligheder, dansk industri er rig på, udnyttes. Da ville industripolitik ikke blot overraske, men forny.

Industripolitikken: Fra overraskende forvirring til klart politisk program

At gennembruddet for industrimodernisterne kom under Schlüters borgerlige koalition i 1980'erne overraskede ikke mindst Socialdemokratiets nyreformistiske fløj. I 1979 havde denne påtaget sig at samle fagbevægelse og parti efter regeringsflirten med Venstre med en ny reformoffensiv (bestående af en aktiv, selektiv industripolitik, økonomisk demokrati og skattereform), men blev nedstemt af SF og VS, mens man mobiliserede sig mod den modstand, der var ventet fra Socialdemokratiets højrefløj, borgerlige partier, Industrirådet og Dansk Arbejdsgiverforening.

Med det Teknologiske Udviklingsprogram (TUP) fortsatte Schlüter med at gennemføre socialdemokratiske reformforslag, der var modnet i det administrative apparats råd og udvalg. TUP gav regeringen mulighed for at vise en offensiv og perspektivrig erhvervsvenlighed. Programmet slap gennem partiernes og organisationernes nåleøje, fordi alle fortolkede det i egen interesse. Oprindeligt var sigtet de store virksomheder, men industriminister Ib Stetter fremlagde det i Folketinget som specielt rettet mod små og mellemstore virksomheder. Det bragte den spontant boblende modstand i Venstre og Håndværksrådet til tavshed. Industrirådet ændrede en automatisk modstand til et forsvar og fik placeret én af sine egne som formand for den rådgivende programkomité (Andersen, 1985). I betydelig forvirring gennemførtes det, der er blevet set som startskuddet for en mere aktiv og selektiv industripolitik.

Nils Wilhjelms lagde som industriminister senere låg på den modstand, som ordene »aktiv« og »selektiv« ellers automatisk udløste i Industrirådet og har behændigt udnyttet interessegruppernes uenighed til at overskride en lang række tabugrænser, for eksempel ved at bringe den socialdemokratiske utopi om et udviklingselskab på dagsordenen. Tiltagene prægedes af ét fælles princip: Støtte til industriens innovation og teknologiske fornyelse.

I 1987 blev de politiske formuleringer skarper. Lundvall (1987: 31) havde bebrejdet industripolitiske redegørelser for at mangle en angivelse af, hvori »Danmarks strukturproblemer består« og i at behandle den private sektor som en »black box«. I et interview (*Information*, 12.10.87) gjorde Wilhjelms op med denne mangel. Strukturproblemet bestod i de små virksomheders overvægt, i de håndværksprægede fabrikanters kortsigtede tidshorisont og (ifølge en redaktionel kommentar) i de traditionelle storindustriens, for eksempel værfternes, fortsat stærke betydning i industristrukturen. Artiklen identificerede samtidig Wilhjelm's bagland i en række af de største danske industrivirksomheder. Siden interviewet er der udbrudt en verbal krig for de store mod de små virksomheder i brede dele af dagspressen. Temaet blev klart formuleret i en artikel i *Leder Posten* (11.12.87), hvor kredsen af industrimodernister udvidedes og tonen skærpedes. Danmarks *plage* er en »industriell husmandsindstilling«:

»Vi er plaget af drømmen om selvejet. Vi må opgive selvejet og lave enheder, der er store nok...

Problemet er at vi er for små til at foretage moderne produktudvikling, masseproduktion og markedsføring.«

Hertil lagde Steffen Møller et angreb på de harmoniske industrielle relationer i danske virksomheder:

»Vi har haft for travlt med at komme hinanden ved. Fra 1987 til 1990 kommer vi til at skære velfærdets synder væk. Og hvis danske ejere ikke gider gøre dette ubehagelige, kommer udenlandske ejere til at tjene mange penge på at gøre det.«

I den første forvirring har en heterogen gruppe formuleret et politisk program for store, produktudviklende, masseproducerende virksomheder med international markedsføring og en intern arbejdsorganisation præget af styring og kontrol af økonomi og effektivitet *mod* små, håndværksprægede, stykproducerende, kundeorienterede virksomheder med tætte relationer mellem arbejdere og ejer.

Industrimodernisterne: Første sejr eller blot en ny kampagne?

Dette klare mikropolitisk program viser, at industrimodernisternes såkaldte »første sejr« (Annerstedt, 1987) blot er en ny kampagne i en lang tradition for at erstatte Danmarks arkaiske produktionsformer med udenlandske forbilleder for det moderne.

Samme tradition stod bag skattelettelser for fusioner ved indgangen til 1970'erne, oprustningen af DTH under »technology gap« diskussionen i midten

af 1960erne og omlægningen til kortvarige specialarbejderuddannelser for at omskole arbejdskraften til de store byers storvirksomheder fra 1960ernes start. Inden da havde nye industri- og arbejdsmarkedspolitiske organer søgt at importere »den amerikanske« model støttet af Marshallpenge i 1950erne ud fra den bevidsthed, at protektionisme i 1930erne og krigsøkonomi i 1940erne havde understøttet udviklingen af ineffektive småvirksomheder med lav kvalitet (askebægerproduktion) og uhensigtsmæssig arbejdsdeling, der ville blive løbet over ende under international konkurrence (Schmidt, 1946).

I 1930erne havde Industrirådet tordnet mod den ubillige konkurrence, som uorganiserede småvirksomheder, der producerede produkter af dårlig kvalitet i Jylland, skabte for den etablerede industri – i hovedstaden. Poul Henningsen talte for funktionalisme og masseproduktion, og støttedes af Stauning. Bomholt dødsdømte arbejdsmorale i håndværkstraditionens livsforløb – lærling, svend, mester. En ny arbejdsmoral måtte bygges på masseproduktionsarbejderens abstrakte ansvarlighed for samfundets forbrugsmuligheder, så den forudsete monoton kunne udholdes. De hentede dokumentation i de nye virksomheder, Ford og General Motors havde anlagt i København, og i Thriges industrielle eventyr skabt efter Edisons forbillede i Odense.

1930ernes modernister var inspireret af Fordismen, men afløste også blot en tidligere generations ambition, at forvandle en landbrugs- til en industrination, som Alexander Foss havde talt om i 1910 ved Industrirådets dannelse. Den lejlighed markerede, at storindustrien havde nok styrke og selvbevidsthed til at afbryde samarbejdet med de små virksomheder i Industri- og håndværkerforeningen.

Styrken var resultatet af de tre københavnske hovedbankers systematiske indsats 1870-1910. Med Tietgen i spidsen skabte de storindustrielle projekter, som en industriminister 100 år senere må nøjes med at drømme om (*Politiken*, 17.2.88). Tietgen var inspireret af sit ophold i Manchester, som var datidens industrielle smeltedigel. Til forskel for liberalisterne forud for ham, mente han, at »ringdannelse« (trusler, oligopoler og monopoler) var metoden til at skabe størrelse og sammenhold indadtil, der udadtil gav den internationale styrke, som kunne kompensere for de industrielle tab, landet havde lidt ved afståelse af Schlesvig-Holsten i 1864. Dannelsen af aktieselskaber blev fra 1870erne et så effektivt middel hertil, at de fleste danske storvirksomheder i dag kan henføres til denne periode. Willerslev vurderede i 1952, at projektet var lykkedes, så »væsentlige dele af vort erhvervsliv« havde »en trustlignende karakter, endnu før truste eller karteller i væsentlig grad var kommet til at præge andre landes økonomiske struktur« (Willerslev, 1952: 233).

Dannelsen af aktieselskaber virkede som et tveægget sværd på middelstanden. Aktieemissionerne overførte dens opsparring til storvirksomheder og forbedrede deres konkurrenceevne, mens middelstandens små virksomheder samtidig var frataget den kapital, de kunne imødegå konkurrencen med. Tietgen forsøgte også at justere erhvervslivets organisationsmønster til de nye tider ved i 1893 at foreslå en klub for »stordriftsvirksomheder« til afløsning af den tidligere interesseorganisation præget af faglige opdelinger (Schovelin, 1929: 562-563). Forsøget mislykkedes og blev først realiseret i 1910 ved Industrirådets dannelse.

Aktieemmissionerne var for datidens industrimodernister blot ét højdepunkt i en bevægelse, der havde 50 år bag sig. Nedbrydelsen af laugssystemet ved Næringslovens vedtagelse i 1857 var et andet i arbejdet på at importere liberalismen efter engelsk forbillede, som storhåndværkere, industrialister og oplyste embedsmænd gennem Industriforeningen i København havde efterstræbt siden 1838. Blandt foreningens ledende medlemmer fandtes H. C. Ørsted, der allerede i 1838 havde sine største triumfer bag sig.

Hans største bedrift var dannelsen af Den Polytekniske Lærestalt – efter fransk og tysk forbillede – i 1829. Ørsted havde som formand for en af kongen nedsat kommission, der skulle udarbejde forslag til en håndværkerskole, udnyttet situationen til i stedet at få skabt den første naturvidenskabelige lærestalt i Danmark. Ørsteds behændighed var retfærdiggjort af den moderne videnskabs opgør med håndværkerne, hvis hoveder Ørsted havde »karakteriseret ... som foragtede, alene med en smule tomt rum, der var stoppet af fordomme« (Kristensen, 1942: 11).

Den samfundsøkonomiske baggrund for Ørsteds moderniseringsarbejde adskilte sig ikke meget fra Tietgens i 1870-1890, Socialdemokratiets i 1914-45 og industrimodernisternes i 1980'erne. Strukturkrise hærgede også i Danmark i 1820'erne efter tabet af Norge og handelsflåden. På sine rejser rundt i landet fandt Rawert (1820, 1844, 1850), at de manufakturer, der var blevet dannet af det 18. og 19. århundredes modernister, stort set lå hen i forfald. Moderne industriel aktivitet var forbeholdt tugt- og forbedringshusene.

Industrimodernisternes politiske, organisatoriske og institutionelle sejre lader sig skrive tilbage i en fjern fortid, men denne sejrige historie finder kun sin fortsættelse i 1980'erne, fordi befolkningen har brugt de institutionelle forudsætninger til at danne og udvikle de små, håndværksprægede virksomheder, der fortsat kan erklæres for selve problemet.

De industrielle husmænds lang march

Industrimodernisterne har med rette bebredt industriens husmænd for romantisk hægen om »selvejet« og »selvstændighed«, som hævdes at medføre en utidsvarende økonomisk organisationsform og uprofessionel ledelse. Men de glemmer, at denne romantik for visse egne befolkning er knyttet til oprør mod øvrighed og herremænd. Selvejerideologien bliver således bekræftet i den takt, den kæmpes ved politik, institutioner og økonomisk udvikling.

Stavnsbåndet fik især jyske bønderkarle til at rømme i store tal fra de skæbner, som stat og storgodsejere betænkte dem som soldater eller fæstebønder under tvang. Bortrømte tjente penge blandt andet som husekræmmere eller ved sømandstjeneste fra Holland og Hamburg, og allerede fra 1750'erne vendte de tilbage for at opkøbe fæstegårdene for sig selv, familie og venner. Midt under stavnsbåndet startedes i Jylland en veritabel »herregårdsslugtning«, og kun få år efter landbrugsreformerne i 1788 var de vestjyske amter stort set befriet for storgodsejere og befolket af selvejende gård- og husmænd (Kaae, 1984; Iversen, 1984).

Disse egne befolkning opgav ikke ævred i 1820'ernes krise som de merkantilitiske modernister i Nordsjælland og det københavnske borgerskab, men supple-

rede de sparsomme indkomster fra landbruget ved at optrappe husflidsproduktionen. Blot i Viborg amt fik 27.000 ud af 40.000 mennesker deres hovedindtægt fra uldbinderiet (Madsen, 1978: 224). De organiserede en kæde for denne aktivitet med produktion i bindestuer, afsætning gennem lokale husekræmmere til Danmark og hamburgske købmænd, der reeksporterede til blandt andet USA.

Under kornsalgensperiodens (1840-1870) fremgang bortspecialiserede bønderne husflidsproduktionen, hvilket forøgede husmændenes mulighed for komplementær specialisering som landhåndværkere eller hjemmearbejdere i forlagslignende systemer. Det lagde grunden for et selvejerfællesskab i stationsbyer på landet, som gjorde vandringer fra land til by i Danmark mindre end i andre lande.

Den industrielle husmands stærke stilling i Danmark op til i dag er det paradoksale resultat af landhåndværkernes ekspansion og byhåndværkernes forsvar for laugsorganisationen, der førte til dannelsen af et institutionelt system, som både reproducerede og tilpassede den industrielle husmand til de moderne tiders udfordringer.

Købstadshåndværkerne så væksten i landhåndværket som endnu en trussel, der føjedes til de liberalistiske angreb mod laugene fra blandt andet Industriforeningen, men fandt kun ringe støtte til at opretholde sine privilegier hos de stor købmænd, der var blevet afhængige af at eksportere korn fra landbruget. Byhåndværket led også nederlag i sit forsøg på at fastholde laugenes regulering af pris-konkurrence og svendes og mestres tilvækst ved tvungne svende- og mesterprøver. En bølge af forsøg på at holde sammen på standen i 1880'erne gennem lokale håndværkerforeninger, sparekasser, fælles indkøb mm strandede ligeledes, fordi nogle håndværk var i fremgang, andre i krise, og Næringsloven af 1857 havde gjort »den enes død til den andens brød«.

Håndværksbevægelsen triumferede på ét punkt, der skulle få en varig betydning på det danske samfunds mikrokonstitution. Lokale tekniske skoler, der blev oprettet for at sikre og forbedre det faglige niveau – så standen kunne adskille sig fra den simple proletar – og som en slet skjult form for svendeprov, støttedes af oplyste embedsmænd, Industriforeningen og de nyoprettede fagforbund (Fode, 1984). Skoler startedes på lokalt initiativ, opnåede offentlig støtte, og bredtes til hele landet. I 1900 var der oprettet 130 skoler i provinsen – dækkende alle købstæder og en lang række mindre stationsbyer (Nørregård, 1977: 292). I slutningen af 1930'erne fandtes ca. 500 (Fode, 1984: 223) med en overbygning af landsdækkende fagskoler. Dermed sikrede ét uddannelsessystem en fælles socialisering af hele håndværket i by og på land, og industrien blev uudsletteligt præget af den faglærte arbejder, der dominerede arbejderklassen mere end i andre lande. Den danske arbejderbevægelses organisationsprincip tog udgangspunkt i svendenes laugsmæssige fagopdeling, da pragmatiske fagorganisatorer overtog ledelsen i 1880'erne efter 1870'ernes visionære eventyrere, med det resultat at organisationsprocenten hurtigt blev højere end i andre lande, hvor organisationsprincippet baseredes på industriforbund.

I de større byer fortrængtes håndværket fra en række procesindustrier (bryggerier, brændevinsbrænderier, sukkerraffinaderier, møllerier, etc.), og småmestre inden for skrædderi, skomageri og syning ødelagde deres fag ved uhæmmet ud-

bytning af hjemmearbejdere. Men i andre fremstillingsfag klarede småvirksomhederne sig overraskende godt. I den københavnske møbelindustri opstod en specialisering mellem selvstændige værksteder ofte grupperet om et fælles udsalg, hvortil også knyttedes håndværksmestre, som benyttedes ved boligindretning. Med denne organisationsform udviklede den københavnske møbelindustri sig tidligt til et internationalt velanskrevet niveau, hvor småvirksomhedernes indbyrdes konkurrence blev kanaliseret over på kvalitet og produktfornyelse af det stærke snedkerforbund, der forhindrede indbyrdes smudskonkurrence i form af underbetalte arbejdere.

Jern- og metalindustrien bestod på den ene side af eksperimenterende små håndværksvirksomheder og på den anden af meget store virksomheder. B&W i København og Scania i Randers er illustrative. Disse store virksomheder fremstillede store komplekse produkter i små serier eller i stykproduktion. Deres arbejdsorganisation var forskellig fra masseproduktion. Arbejderne var opdelt efter fag i værksteder med en mester som umiddelbar chef, og fabrikkerne var et konglomerat af værksteder under samme tag. Når denne organisationsform stadig dominerer jern- og metalindustrien i dag, og besværliggør afgrænsningen mellem håndværk og industri i Danmarks største branche, skyldes det, at den faglærte arbejder gav sådanne virksomheder særligt gode udviklingsbetingelser. I Danmark kunne for eksempel skibsværfter ledes med langt færre funktionærer end i udlandet (Lichtenberg, 1942), fordi produktionsviden ved uddannelsessystemet var i den faglærte arbejders varetægt. Store virksomheder, der respekterede den håndværksmæssige baggrund for sine arbejdere, blev understøttet af det håndværksmæssige uddannelseskompleks, mens de øvrige var uden institutionel opbakning. Det har betinget den selektion, der gennem tiderne er sket i industriens brancher og virksomheder.

Den faglærte arbejders kollega på landet, landhåndværkeren, bandtes i *stationsbyen* sammen med landbrugets andelsbevægelse (se for eksempel Stilling, 1987). Mens jernbanerne på Sjælland bidrog til øget økonomisk koncentration i København, gav de Jyllands småproducenter adgang til eksterne markeder og leverandører. I stationsbyerne anlagdes landbrugets fællesvirksomheder (sparekasser, brugsforeninger, foderstofforeninger, mejerier og eventuelt slagterier), der både gav arbejde for landhåndværket under anlægsperioden og forøgede nærmarkedet med den tilvandring af nye befolkningsgrupper, som de nye virksomheder betød. Stationsbyen blev nervecentrum for et regionalt økonomisk system baseret på selvejende småproducenter. Men jernbanen gjorde det også muligt for håndværkerne at supplere lokale aktiviteter, stærkt præget af sæson- og konjunktursvingninger, med produktion for et eksternt marked. Smedien ændredes ofte til støberi- og maskinfabrik, først med et hav af forskellige produkter, senere med et speciale, for eksempel landbrugsmaskiner, mejerianlæg og -udstyr; tømremestre optog ofte møbelproduktion i vintermånederne, mens byggeriet lå stille. Landområdernes stationsbyer kompletterede med disse småvirksomheder sin økonomiske struktur, forøgede evnen til sæsonmæssig og konjunktuel stabilitet, og lærepladserne gav landbefolkningens overskudsungdom adgang til både arbejde og håndværkets uddannelsessystem.

Dette uddannelsessystem havde ved indgangen til det 20. århundrede en betydelig egendynamik og løfterige visioner. Elektromotoren lovede håndværket mekanisering uden den centralisering, som uundgåelig fulgte brugen af dampmaskiner, og i dens kølvand fulgte en strøm af nyttige universalmaskiner, der kunne hæve håndværkets produktivitet. Man var inspireret af landbrugets udstykningsbevægelse og ønskede en omfattende demokratisering på industriens område:

»Som løsenet ude i den fremstormende landbrugsudvikling blev: den frie, selvstændige mand bag egen plov, således skulle det nu også omplantes til byproduktionen: den frie, selvstændige mand ved egen drejebænk« (Schou, 1931: 157).

Drømmen satte to spor. På landet etablerede håndværkere og bønder sammen andelsejede elværker, der øgede elektrificeringstempoet. I 1906 oprettedes Teknologisk Institut som en forsøgs- og efteruddannelsesinstitution, der underviste i brug af og tilpassede den nyeste teknologi til småproduktion, omskoledede svende i nye specialer eller til at lede mindre virksomheder. Med teknikumuddannelserne fik de faglærte et efteruddannelsessystem, så de kunne konkurrere med civilingeniører om ledende stillinger i industrien.

Offensiven til trods faldt småvirksomhedernes relative betydning 1895-1925, blandt andet fordi nogle med den nye teknologi gradvist kunne vokse sig større. 1925-1945 vendte billedet. 1930ernes protektionisme og 1940ernes råvarebegrænsninger formåede småvirksomhederne at udnytte. I trediveerne udviklede håndværksvirksomhederne i provinsens stationsbyer sig med en sådan kraft, at perioden – på trods af international krise – kun står tilbage for 1960erne i industriel vækst (Dybdahl m.fl., 1975).

Efterkrigstidens industrimodernister vendte front mod den industristruktur, der kom ud af denne proces, og frem til 1965 skete en gradvis koncentrationsproces, idet virksomhederne gennemsnitligt blev større. Men dette beroede mere på de industrielle husmænds omstilling end på industrimodernisternes programmer. Specialisering, omstilling fra stabel- til mærkevarer, fra erstatnings- til kvalitetsvarer hører med til billedet for eksempel hos Herningfabrikanterne (Knudsen, 1979) eller i trævareindustriens eksport af håndværksprægede møbler til det amerikanske marked i 1950erne. Småvirksomhedernes faldende betydning skyldtes ikke en fallitbølge, men en kombination af virksomhedsophør ved pension og af, at små specialiserede virksomheder gradvist voksede op i de mellemstore virksomheders rækker (*Betænkning nr. 533*, 1969).

Den faglærte arbejder indtog lederposterne i de moderne storvirksomheders hierarkier. Moderniseringen af uddannelsessystemet med henblik på at udfylde de ønskede masseproducenters behov for funktionærer blev allerede forberedt under krigen af de faglærte, der strømmede til teknikumuddannelserne i store mængder. Efterkrigstidens produktionshierarkier blev således besat af folk, der var socialiseret i håndværkets uddannelsessystem, med opgaven at modernisere virksomhederne efter amerikanske idealer.

Specialarbejderuddannelserne blev finansieret ud fra filosofien om kortvarig omskoling af arbejdskraft til nye rutineopgaver i masseproducerende virksomhe-

der, men havde også baggrund i de aftenskoleaktiviteter, som Arbejdsmandsforbundet havde startet under krigen for at hæve sine medlemmer op på de faglærtes niveau. Specialarbejderkurserne blev således også et tilbud til kontinuerlig uddannelse for de, der ivrigt tilskyndet af Specialarbejderforbundets tillidsmænd ønskede at konkurrere med de faglærte om fabriksgulvets pladser. Uddannelses-spiralen drejede i industrien.

1970erne: Industrimodernister og industriens husmænd i vaklende balance

I 1970erne mente observatører, at industriens husmænd havde tabt slaget om mikrokonstitutionen af det danske samfund. De selvstændiges antal var faldet fra ca. 21 pct. til 13 pct. af de økonomisk aktive fra 1960 til 1974 (Rasmussen, 1976: 11). Stationsbyerne tømtes for funktioner i en gigantisk centraliseringsbølge i mejerisektoren (Kristensen, 1986), staten nedlagde små lokale skoler, herunder også tekniske. Arbejdssociologer fandt arbejdslivet tayloriseret, industrialanalytikere (for eksempel Frøslev Christensen, 1978; Guldager, 1978) at storindustrien dominerede småindustrien. Fremskridtsbevægelsen sås som småborgerskabets mægtige vredesudbrud over at have tabt kampen (Rasmussen, 1976).

Vredesudbruddet blev blot ét af 1970ernes mange overraskende fænomener. Industrialanalyserne (jfr. ovenfor) viste også, at på trods af koncentrationen i ejendomsforhold var virksomhedsstørrelsen stagneret fra 1965 for at falde i 1970erne. Storindustrien opkøbte småborgerskabets virksomheder uden at omdanne dem til masseproduktion. Nichedebatten (se for eksempel Industrirådet, 1975) viste, at selv store virksomheder (for eksempel DISA, ejet af A. P. Møller-koncernen) valgte – efter en kort flirt med masseproduktion – at satse på komplekse produkter i små serier med hyppige ændringer, primært for at bevare en arbejdsorganisation, der fastholdt virksomhedens vigtigste ressource af dygtige faglærte arbejdere (Industrirådet, 1975).

Derpå fulgte en større overraskelse. Krisen, forudsagde regionalforskere, ville først ramme den industri, der i 1960erne var flyttet til Jylland tiltrukket af lave lønninger for ufaglært arbejdskraft. Men jyske udkantsamter – især byer med mindre end 5000 indbyggere – opretholdt gennem 1970erne landets højeste vækst ved lokalt initierede virksomheder, mens Københavnsområdets markante tilbagegang især skyldtes lukning eller indskrænkning i store virksomheder (Maskell, 1982; Hartoft-Nielsen, 1980; Illeris, 1984). Der er gættet på mange årsager til denne udvikling (se for eksempel i Illeris, 1984); men alle har taget udgangspunkt i markedsøkonomiske forklaringer, for eksempel »lokaliseringssvalg« eller »efterspørgsel« (fra landbrugsinvesteringerne i 1970erne). Men er det andet end befolkningens kamp for økonomisk overlevelse under de givne institutionelle rammer?

To fænomener knytter an til fortællingen om den industrielle husmands lange march: Fra 1950-65 steg andelen af en årgang unge, der kom i lære i Vest- og Nordjylland fra ca. 25 til 49 pct. (Mærkedahl, 1978: 96). Og disse egne har en over gennemsnitlig iværksætterhyppighed (Wickmann, 1984: 195). Rejser og interviews i områderne gør det muligt at fortsætte fortællingen som følger.

Mens stagnationen i landbruget efter krigen tvang de første ofre til emigration eller til ufaglært arbejde i lokale industrier, søgte den efterfølgende generation af landbougdom lærepladser i stationsbyernes håndværks- og småvirksomheder. De indrulleredes dermed i håndværkets uddannelsesapparat, som erstattede stationsbyens landbrugshorisont med en industriel fremtidshorisont. Selvejerideologien oversattes fra landbrug til håndværk og industri i 1970erne. Nogle startede fremstillingsvirksomheder inden for jern og metalindustrien, andre startede som bygningshåndværkere under 1960ernes byggeboom. Under byggekrisen i midten af 1970erne omlagdes mange af de sidste til deltidsunderleverandørarbejde, for eksempel for møbelindustrien, der var vokset støt siden århundredskiftet i stationsbyerne, og bidrog yderligere til branchens vækst. Andre fortsatte som faglærte arbejdere i virksomheder, som gradvist hævede deres teknologiske niveau og kvalitetsniveau ved at udnytte de tekniske skolers og specialarbejderskolernes efteruddannelsesaktiviteter mere intensivt end andre egne (se Maskell, 1982).

Mens håndværkets institutioner udstyrede udkantsområderne med et projekt, bidrog industrimodernisternes kun i ringe grad. Den eksplosive vækst i civilingeniører fra 1965 førte i 1970erne kun til en marginal forøgelse af disse i udkantsområderne, hvorimod hovedstadsregionen ved 1970ernes slutning havde en koncentration på 70 pct. af disse (Pedersen, 1983), der i stigende omfang beskæftigedes i virksomheder med mange ingeniører (Jensen og Jørgensen, 1984: 28).

Hovedstadsregionen har således realiseret dele af industrimodernisternes forestillinger om moderne, F&U-intensive virksomheder, subsidieret dygtigt af de statslige støtteprogrammer. Alligevel tabte regionen et stort antal industrielle arbejdspladser i 1970erne. En gentagelse af billedet fra 1820erne: Kongeligt privilegerede storvirksomheder ligger døde hen, men husflidens blomstrer i de vestlige egne?

Udviklingsarbejde i små og store virksomheder

Industrimodernisternes udviklingsforestilling er besnærende simpel. Store virksomheder er nødvendige for at finansiere dyr og risikobetonet forskning og udvikling (F&U) og international markedsføring. Omvendt skaber F&U de nye produkter, der ved varefasens S-kurve skaber nye massemarkeder, der sikrer den store virksomhed. Udviklingsarbejdet på virksomhedsplan bevæger industrien som helhed fra traditionelle til moderne brancher, fra stagnations- til vækstbrancher, fra low-tech til high-tech.

Udvikling i den »industrielle husmands model« er mere kompleks. Det drejer sig om befolkningens økonomiske kamp for at bevare et livsmønster ud fra institutionelle og organisatoriske forudsætninger, en kamp, der er politisk og uforudsigelig, fordi den ofte samtidigt ændrer livsmønstre, institutioner og organisationsformer. Set med industrimodernisternes øjne forbliver denne produktionsform arkaisk: småvirksomhedsbaseret, håndværksorienteret og selvejerbegrænset. Set med de berørte lokalsamfunds øjne forøger en ny virksomhed befolkningens muligheder for arbejde, indkomst og uddannelse, som fastholder og øger såvel befolknings- som kapitalgrundlaget, og beriger netværket mellem virksomhederne med nye muligheder for virksomhedsstart.

Modellen opnåede under andels- og husmandsbevægelsen en betydelig politisk/organisatorisk bevidsthed. Denne blev gradvist ødelagt efter krigen ved andelsbevægelsens koncentrationsproces ved Venstres identifikation med byernes storindustri og ved de Radikales accept af at ophæve forbuddet mod at sammenlægge gårde; dette havde siden landbrugsreformerne betinget det intensive landbrugs innovation og begrænset gårdenes indbyrdes konkurrence, der var grundlaget for andelsbevægelsens organisatoriske princip.

At udkantsområdernes befolkning imødegik denne opløsningsproces ved at skabe og søge ind i håndværks- og småvirksomheder og omdanne sig til industrielle klasser, betød at modellen blev genskabt uden ny selvbevidsthed, fordi håndværkets, uddannelsernes og fagbevægelsens institutioner allerede fandtes. Det skete uden politisk kamp mod opløsningsprocessen eller for skabelsen af nye institutioner. I dag er modellen således uden generel udviklingsforestilling, bortset fra i det traditionsrige, selvbevidste Herning-Ikast-område.

Men en ny selvbevidsthed er under udvikling. Efter fremskridtsbevægelsens vredesudbrud vendte befolkningsvandringerne ryggen mod storbyerne og søgte tilbage til udkantsområderne. Decentraliseringen af den offentlige sektor forøgede den lokaløkonomiske selvbevidsthed. Forholdet mellem indtægter og udgifter er blevet så selvindlysende for kommunerne, at de på stribe har oprettet erhvervsråd og ansat erhvervschefer, som scanner ethvert industri- og teknologipolitisk initiativ. I slutningen af 1970'erne blev støtten til småvirksomhederne både forøget og udnyttet mere intensivt end tidligere. I 1980'erne kæmpes om lokal indflydelse på erhvervs-, arbejdsmarkeds- og uddannelsespolitikken mod arbejdsgivernes og fagbevægelsens indflydelsesmonopol. Velfærdsstatens institutioner omstilles til at blive brugt i de lokale udviklingsprojekter. Industrimodernisterne har skarpe konkurrenter på institutionsbyggepladsen, og med god ret.

Andelsbevægelsens vitalisering af landbruget i 1890'erne skuffede fortalere for industrinationen. Udkantsområdernes aktivitet i dag følges af fænomener, som bekymrer industrimodernister: Gennemsnitsstørrelsen på virksomheder falder, og i 1980'ernes begyndelse har væksten i traditionelle industrier som for eksempel træ og møbel, jern og metal og tekstil og beklædning været særlig kraftig. Altsammen dårlige tegn sammenlignet med modernisternes udviklingsforestilling. Men var det forkert at måle dansk økonomi i 1890'erne med England, er det i dag problematisk at bedømme den danske udvikling med amerikanske, japanske eller franske high-tech idealer.

Industrimodernisternes udviklingsforestilling er rettet mod problemerne i og metoderne til at forny masseproducerende virksomheder, men danske virksomheder kan i langt højere grad forstås som udtryk for den industrimodel, Charles Sabel har kaldt »fleksibel specialisering« (Sabel, 1982; Piore & Sabel, 1984; Kristensen, 1984 og 1986). Hvor masseproduktionens virksomheder har en intern organisation karakteriseret ved højtautomatiserede specialmaskiner og ufaglært arbejdskraft med specialiserede rutineopgaver, styret, kontrolleret og koordineret af funktionærer, er fleksibel specialisering blandt andet karakteriseret ved universalmaskiner og faglærte arbejdere med betydelig bredde og autonomi i arbejdsopgaver i en lav organisationspyramide med færre funktionærer.

Mens udviklingsarbejdet af naturlige grunde må ske i særlige F&U-afdelinger, når nye produkter og maskiner designes og færdigudvikles til en ny fabrik i masseproduktionsvirksomheder, er grænsen mellem produktion og udviklingsarbejde flydende i fleksibel specialisering. Maskinerne kan bruges til skiftende formål, den faglærte operatørs viden om materialer, bearbejdningsmuligheder og evne til at udvikle et program til en CNC-maskine bruges ved udviklingen af et nyt produkt eller en variant af et gammelt. Fabrikken optager et nyt produkt i produktionsprogrammet ved marginal forøgelse eller fornyelse af universalmaskiner, eller gør brug af underleverandører. I sidste tilfælde overføres udviklingsarbejdet til underleverandørens faglærte arbejdere, der betragter konstruktion af værktøjer, fiksturer, CNC-programmer etc. som led i den daglige produktionsrutine. Følgelig kan der udføres et betydeligt udviklingsarbejde i fleksibelt specialiserede virksomheder, uden at det kommer til udtryk i F&U-statistikken. En stor del af dansk maskin- og værktøjsindustri leverer udelukkende kundespecificerede maskiner, der burde opgøres som udviklingsoutput.

I en industristruktur domineret af sådanne små virksomheder, påvirkes de store virksomheders F&U-budgetter også i nedadgående retning.

Hvor storvirksomhedsarbejdsformen dominerer, skal en idé første gennemdokumenteres, optegnes og specificeres, derefter udarbejdes et budget, hvorefter »projektet« forelægges en bevilgende økonomiafdeling. Efter godkendelse sendes det til yderligere teknisk og juridisk specifikation for at blive til et entydigt licitationsprojekt, som indkøbsafdelingen derefter kan udbyde til en kreds virksomheder. I disse »F&U« afdelinger går økonomer, ingeniører og jurister materialet igennem for at afgive et tilbud. Når de forskellige tilbud er indløbet, leverandøren valgt, kontrakten forhandlet og underskrevet kan leverandørens ingeniører planlægge produktion, programmører udvikle programmer, etc. etc., til den egentlige arbejder på fabriksgulvet endelig nås. Når maskinen endelig leveres, har den de sædvanlige funktionsproblemer, som jurister, ingeniører og økonomer i to virksomheders udviklingsafdelinger kan forhandle om at få placeret ansvaret for. Inden en funktionsduelig maskine kører, har mange funktionærer i store F&U-afdelinger været udsat for mange – uden tvivl vigtige og udfordrende – arbejdsopgaver; men det er absolut ikke nogen hurtig vej til en ny maskine.

Denne arbejdsform er én grund til store F&U-budgetter i store virksomheder. F&U bruges også til at lægge et beskyttende lag patenter om produktet for at hindre andre i at konkurrere. Den skabte beskyttelse kan til gengæld give virksomheden råd til at finansiere mange F&U-projekter, hvoraf et fåtal bliver led i virksomhedens fornyelse. Statslige teknologiprogrammer og -subsidier gør samtidig sådanne store F&U-afdelinger til et direkte økonomisk aktiv for virksomheden, idet de kan hente bevillinger ud af staten. De er som skabte til at etablere samarbejde med statslige eller overstatslige bureaukratier og institutioner, og egnet til at foreslå og indgå udviklingskontrakter med andre virksomheder og institutter på nationalt og internationalt plan. Den nye industripolitik passer som hånd i handske til sådanne organisationsformer for F&U.

I en industristruktur præget af små virksomheder som den danske kan der eksistere en helt anden arbejdsform. Udviklingsingeniøren i en stor virksomhed kan,

når en idé til en ny maskine er fået, blot gå hen til et af de maskinværksteder, virksomheden har haft samarbejde med. Med en medarbejder diskuteres ideen igennem, der tegnes detaljer på servietter og kvadreret A-4 papir; maskinværkstedet udarbejder et tilbud, som derefter blot skal godkendes i udviklingsingeniørens økonomiafdeling. Når maskinen leveres, laver han sammen med medarbejdere fra maskinværkstedet de småkorrektioner, der altid er nødvendige. Viser det sig, at maskinværkstedet har haft et højere timeforbrug end forventet, korrigeres betalingen eventuelt efter processens afslutning for at opretholde dette smidige samarbejde.

De to arbejdsformers logik er vidt forskellig. I det sidste tilfælde bliver en ny maskine realiseret, samtidig med at projektet bliver til, mens »projektet« af formelle grunde grundigt må udarbejdes, inden maskinens bygning påbegyndes i det første tilfælde. I det sidste tilfælde slår den håndværksprægede, uformelle og tillidsprægede samarbejdsform ind i de store virksomheder, mens den store virksomhed i det første tilfælde tvinger maskinværkstedet til at forhandle juridisk, økonomisk og teknisk, dvs. kræver, at maskinværkstedet har den store virksomheds formelle bureaukrati.

Dansk jern- og metalindustri producerer især kundefåvirkede produkter, hvilket indebærer, at den enkelte virksomhed favner over et bredt produktprogram i utallige varianter, hvorfor produktion i små serier er udbredt. Kritikere har anset dette for en manglende evne til specialisering, der i reglen forbindes med produktspecialisering. Men den virksomhedsinterne organisation afspejler et større system, hvis logik ikke begribes med produktspecialiseringsperspektivet. Virksomheden specialiserer sig på en gruppe af bearbejdningsprocesser, bemanded med en veluddannet arbejdskraft, der som specialister er i stand til at anvende disse processer fleksibelt på nye opgaver. Virksomheden er et led i et større netværk af virksomheder med hver sit sæt bearbejdningspecialer. I et sådant system forvandles udviklingsprojekter til et vidtforgrenet sæt af specielle produktionsopgaver. Dette innovations- og produktionssystem forstås bedre ved at studere en byggeplads end de dominerende paradigmer for innovationsøkonomi. Dets udbredelse er uden tvivl størst i brancher med stærke håndværkstraditioner, for eksempel jern- og metal og møbelindustrien. Men andre brancher har overtaget systemet.

Et godt eksempel er beklædningsindustrien, der i løbet af 1970'erne forvandlede som følge af en ekstrem stigning i designarbejdet. Fra at være domineret af mærkevareproducenter med fabrikker specialiseret på ét produktsortiment med få kollektionsfornyelser, har disse virksomheders designafdelinger mangedoblet antallet af årlige kollektioner og samtidig ændret virksomhedsnetværket, idet kollektionerne har bredt sig ud over det sortiment, fabrikken selv kan dække. En kollektion består ofte af mange komponenter, der kræver inddragelse af vidt forskellige specialfabrikker. Ikasts fabriksstruktur er et fysisk udtryk for denne udvikling, hvor specialiserede småvirksomheder kan kombineres og rekombineres og følge modens bestandige svingninger.

Forudsætningen for dette innovationsmønster er den enkelte arbejdsplads' fleksibilitet, der er en følge af medarbejdernes relativt høje autonomi. Dette er

igen en følge af et højt uddannelsesniveau blandt arbejderne, som derved har udgjort et naturligt rekrutteringsgrundlag for ledende poster i virksomhedshierarkiet, der herigennem er blevet konstitueret til at respektere medarbejderautonomien. Karrieremønstret virker samtidig som et incitament til at gøre brug af uddannelsessystemet.

Den gode cirkel forstærkes også af en paradoksalt fagpolitisk dynamik i Danmark. Mange virksomheder er endnu opdelt på en mangfoldighed af overenskomstområder, indgået med mange forskellige fagforbund. Det har været antaget – med henvisning til Englands skræmmende eksempel – at dette skabte træghed, infleksibilitet og modstand mod ny teknologi. Men billedet er anderledes i den danske kontekst: Mellem forbund består en bestandig konkurrence om at kapre overenskomstområder, især når ny teknologi skaber usikkerhed om eksisterende fagdelinger. Forbundene opruster sig til konkurrencen ved bestandig at presse nye uddannelses tilbud ind på de uddannelsesinstitutioner, de har indflydelse på, og presse deres medlemmer til at tage imod disse tilbud. Dermed får medlemmerne viden om nye teknologier, en viden, der bliver til et pres nedefra i virksomhederne for at indføre nye og mere avancerede teknologier. Ofte kan virksomhederne kun fastholde højkvalificeret arbejdskraft i konkurrence med andre virksomheders tilbud ved at investere i bedre maskiner og værktøjer. Kvalifikationspresset nedefra forstærker arbejdsautonomien og opbygger gradvist de kvalifikationer, der gør arbejdere til naturlige funktionærer, hvorved karrieremønstre og virksomhedens interne organisation reproduceres.

Denne dynamik reproducerer både arbejdsformen i udviklingsarbejdet og tvinger virksomhederne op på et højere teknologisk niveau, uden at de derfor skifter branche, investerer i selvstændige F&U-afdelinger eller bliver større. Som sådan betinger dynamikken en unik dansk innovationsmodel. Men den samme dynamik reproducerer samtidig forudsætningerne for den industrielle husmand. Arbejdspladsautonomien betyder, at en fabriks delprocesser ofte lige så vel kunne forlægges fra den større fabrik til en underleverandørvirksomhed oprettet af den faglærte eller værkføreren, der ved sin autonomi også har vundet forudsætninger for at lede en fabriks tekniske processer.

Moderniseringsbehovet i »den industrielle husmands« model

Innovationsmønstret, der her er tegnet omkring den industrielle husmand, er af gode grunde skitse-mæssigt og hypotetisk, et forskningsprogram mere end et -resultat. Det viser et stort behov for alternativer til den model, som industrimodernisterne hælder til. Det viser også, at institutioner kan anvendes af befolkningen til andet, end det modernisterne intenderede. Op til i dag har innovationsmønstret i husmandsmodellen antageligt hentet næring i de teknologiske institutioner, blandt andet gennem uddannelse, lokale erhvervschefer og konsulenter fra teknologiske informationscentre.

Dynamikken i den industrielle husmands model kan forstærkes, hvis vi kender dens fordele og ulemper til bunds, studerer den i detaljer i stedet for at afskrive den som arkaisk og umoderne. Modellen kunne derved fremstå som model, blive selvbevidst og udnytte denne selvbevidsthed til at bygge sig en organisatorisk og

institutionel ramme for ekspansion. Et sådant projekt er lovende i og med, at vækstregionerne i Vest-Europa, Emilia Romagna i Italien og Baden-Württemberg i Vesttyskland, netop karakteriseres af en virksomhedsstruktur som den danske.

Uden indsigt og selvbevidsthed bliver institutionelle reformer tilfældige i deres virkning. Industrimodernister støttede ubevidst modellen ved at åbne nye karrierer for faglærte gennem teknikeruddannelser, og med specialarbejderuddannelserne skabtes et pres nedefra mod de faglærte, som måtte forsvare deres positioner ved efteruddannelse. Betalt Frihed til Uddannelse vil fortsætte denne tradition. Andre uddannelsesreformer har slækket modellen. En række efteruddannelser for håndværkere, for eksempel teknikum, kunsthåndværkerskolerne, og arkitektskolen, blev i 1970'erne til højere uddannelser for gymnasieelever. Det har for eksempel gjort det langt vanskeligere for arkitekter og designere fra Kunstakademiet og kunsthåndværkerskolerne at arbejde sammen med møbelindustrien. Der er opstået et svælg mellem to kulturer, fordi de to gruppers indsigt i hinandens arbejdsbetingelser og kunnen er for ringe til at samarbejde opstår. I jern- og metalindustrien løses dette samarbejdsproblem – mellem faglærte og civilingeniører – ofte ved teknikumingeniørens (med baggrund i et svendebrev) mellemkomst. Inden for tekstil- og beklædningsindustrien løses problemet ved uddannelsesopbygningen på tekstilskolen i Herning, hvor designeruddannelsen blot er de sidste moduler i et langt uddannelsesforløb for forskellige medarbejdergrupper.

Generelt har der på det produktionstekniske område udviklet sig efteruddannelser, som fører til naturlige karriereforløb langt op i produktionshierarkiet, hvorimod det samme ikke er sket for udviklings- og salgsarbejde. Eksport- og marketingsproblematikken er tæt forbundet hermed. Virksomhederne rummer, som nævnt, en række specielle bearbejdningsprocesser, som anvendes fleksibelt til fremstilling af dele til mange forskellige produkter – en håndværksvirksomhed i moderne industriel udgave. Ofte eksisterer ikke et produkt, der kan markedsføres, og handelsskolernes marketingsmetoder er komplet irrelevante. Virksomhedsformen er effektiv og fleksibel, når kunderne henvender sig med et ønske, men det store problem er at få kunderne til at henvende sig. Denne formidlingsopgave synes hverken at blive løst ved regionale eksporthandelshuse, ambassadernes eksportstipendiater eller lignende, idet disse forudsætter markedsføring af produkter. Her trænges for alvor til nogle organisatoriske innovationer, men af en anden type end de hyppigst fremførte. Ét eksempel er Herning-fabrikanternes nylige markedsføring af sig selv som et industrielt miljø, der kan løse enhver beklædningsopkøbers problemer. Meget ville kunne læres af Emilia-regionens evne til at skabe sig en identitet inden for avancerede møbler og maskiner i slutningen af 1970'erne.

Potentialet for samarbejde mellem de industrielle husmænd er langt fra udtømt, men vi ved knapt hvilke samarbejds mønstre, der i dag er gældende. Én af grundene til denne udvidenhed er, at den industrielle husmandsbevægelse har manglet selvbevidsthed om, hvorledes den adskilte sig fra masseproduktionens moderniseringsprojekt. De dominerende perspektiver er blevet skabt af industrimodernister siden Ørsted og har givet den industrielle husmand en vrangforestil-

ling af sig selv som regeranceramme. Udviklingen af en model, et referencesystem for industriens husmænd vil også kunne føre til blotlægningen af nye samarbejdsmuligheder mellem dem som specialister i et system, hvis fleksibilitet lover muligheder for modernisering igennem et uendeligt antal småprojekter, der imidlertid ikke sikrer optagelse i industrimodernisternes berømte række.

Noter

1. Artiklen er skrevet på basis af et forskningsarbejde gennemført i samarbejde med professor Charles Sabel, Massachusetts's Institute of Technology, Cambridge, USA, under arbejdstitlen: »Denmark an experimental laboratory for new industrial models«, der har fået støtte fra SSF, STVF, PRF i Danmark og FAST/Cedefop i EF.

Litteratur

- Andersen, A. S. (1985). »Det Teknologiske Udviklingsprogram – genopretning eller spring fremad for industripolitikken?«, *Tidsskrift for Politisk Økonomi*, vol. 8, nr. 3.
- Annerstedt, J. (1987). »Industrimodernisternas första seger«, *Samfundøkonomen*, 8/87.
- Betænkning nr. 533 (1969). »Håndværker og den mindre industri«, København.
- Dybdahl, V. m.fl. (1975). *Krise i Danmark*, Viborg.
- Fode, H. m.fl. (1984). *Håndværkets Kulturhistorie*, bind 4, København.
- Frølev Christensen, J. (1987). *Industrikapitalen og Krisen*, Roskilde.
- Guldager, J. (1978). *Monopolkapital i Danmark*, København.
- Hartoft-Nielsen, P. (1980). *Den regionale erhvervsstruktur- og beskæftigelsesudvikling*, København: Lavindkomstkommisionens Sekretariat.
- Illeris, S. m.fl. (red.) (1984). *Industrien – koncentration eller spredning*, AKF & SUC.
- Industriministeriet (1986). *Industripolitisk redegørelse 1986 og Regeringens erhvervspolitiske program for byerhvervene*.
- Industrirådet (1975). *Industriivirksomhedens produktpolitik*, København.
- Iversen, B. (1984). »Vestjysk landbrug i 1800-tallet«, i Just (red.).
- Jensen, P. A. og U. Jørgensen (1984). *Typer af ingeniørarbejde*, København.
- Just, F. (red.) (1984). *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914*, Esbjerg.
- Kaae, B. (1984). »Bonden i Vestjylland i 1700-tallet«, i Just (red.).
- Knudsen, L. (1979). *Efter hosebinderne*, Herning.
- Kristensen, J. (1942). *Dansk Ingeniørforening gennem 50 år, 1892-1942*, København.
- Kristensen, P. H. (1980). *Innovative kapabiliteter i de skandinaviske lande*, RUC, Roskilde.
- Kristensen, P. H. (1984). »Dansk produktionskultur ved industrimodellernes skillevej«, i Madsen (red.).
- Kristensen, P. H. (1987). *Teknologiske Projekter og Organisatoriske Processer*, Roskilde.
- Kristensen, S. W. (1986). *Kampen om mælken*, Odense.
- Lichtenberg, N. (1942). *Dansk teknik – dens udvikling og indsats*, København.
- Lundvall, B.-Å. (1987). »Strukturpolitik i barnesko«, *Samfundøkonomen*, 7/87.
- Madsen, A. (1978). *Tekstilproduktionens historie under overgangen fra feudalisme til kapitalisme. Bidrag til tekstil- og beklædningsindustriens historie i Danmark 1600-1859*, København.
- Madsen, H. (red.) (1984). *Produktionskultur, teknologi og samfundsudvikling*, København.
- Maskell, P. (1982). *Industriens regionale omløkalisering 1970-1980*, TTR, HHK, København.
- Mærkedahl, I. (1978). *Uddannelsesmønstre og erhvervsstruktur i Danmark*, København.
- Nørregård, G. (1977). *Arbejdsforhold inden for Dansk håndværk og industri, 1857-1899*, København (opr. 1943).
- Pedersen, P. O. (1983). *Industriens spredning i Danmark – og ingeniørernes*, Notat 3, Esbjerg: SUC.

ling af sig selv som regeranceramme. Udviklingen af en model, et referencesystem for industriens husmænd vil også kunne føre til blotlægningen af nye samarbejdsmuligheder mellem dem som specialister i et system, hvis fleksibilitet lover muligheder for modernisering igennem et uendeligt antal småprojekter, der imidlertid ikke sikrer optagelse i industrimodernisternes berømte række.

Noter

1. Artiklen er skrevet på basis af et forskningsarbejde gennemført i samarbejde med professor Charles Sabel, Massachusetts's Institute of Technology, Cambridge, USA, under arbejdstitlen: »Denmark an experimental laboratory for new industrial models«, der har fået støtte fra SSF, STVF, PRF i Danmark og FAST/Cedefop i EF.

Litteratur

- Andersen, A. S. (1985). »Det Teknologiske Udviklingsprogram – genopretning eller spring fremad for industripolitikken?«, *Tidsskrift for Politisk Økonomi*, vol. 8, nr. 3.
- Annerstedt, J. (1987). »Industrimodernisternas första seger«, *Samfundsökonomien*, 8/87.
- Betænkning nr. 533 (1969). »Håndværker og den mindre industri«, København.
- Dybdahl, V. m.fl. (1975). *Krise i Danmark*, Viborg.
- Fode, H. m.fl. (1984). *Håndværkets Kulturhistorie*, bind 4, København.
- Frøsløv Christensen, J. (1987). *Industrikapitalen og Krisen*, Roskilde.
- Guldager, J. (1978). *Monopolkapital i Danmark*, København.
- Hartoft-Nielsen, P. (1980). *Den regionale erhvervsstruktur- og beskæftigelsesudvikling*, København: Lavindkomstkommisionens Sekretariat.
- Illeris, S. m.fl. (red.) (1984). *Industrien – koncentration eller spredning*, AKF & SUC.
- Industriministeriet (1986). *Industripolitisk redegørelse 1986 og Regeringens erhvervspolitiske program for byerhvervene*.
- Industrirådet (1975). *Industriivirksomhedens produktpolitik*, København.
- Iversen, B. (1984). »Vestjysk landbrug i 1800-tallet«, i Just (red.).
- Jensen, P. A. og U. Jørgensen (1984). *Typer af ingeniørarbejde*, København.
- Just, F. (red.) (1984). *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914*, Esbjerg.
- Kaae, B. (1984). »Bonden i Vestjylland i 1700-tallet«, i Just (red.).
- Knudsen, L. (1979). *Efter hosebinderne*, Herning.
- Kristensen, J. (1942). *Dansk Ingeniørforening gennem 50 år, 1892-1942*, København.
- Kristensen, P. H. (1980). *Innovative kapabiliteter i de skandinaviske lande*, RUC, Roskilde.
- Kristensen, P. H. (1984). »Dansk produktionskultur ved industrimodellernes skillevej«, i Madsen (red.).
- Kristensen, P. H. (1987). *Teknologiske Projekter og Organisatoriske Processer*, Roskilde.
- Kristensen, S. W. (1986). *Kampen om mælken*, Odense.
- Lichtenberg, N. (1942). *Dansk teknik – dens udvikling og indsats*, København.
- Lundvall, B.-Å. (1987). »Strukturpolitik i barnesko«, *Samfundsökonomien*, 7/87.
- Madsen, A. (1978). *Tekstilproduktionens historie under overgangen fra feudalisme til kapitalisme. Bidrag til tekstil- og beklædningsindustriens historie i Danmark 1600-1859*, København.
- Madsen, H. (red.) (1984). *Produktionskultur, teknologi og samfundsudvikling*, København.
- Maskell, P. (1982). *Industriens regionale omløkalisering 1970-1980*, TTR, HHK, København.
- Mærkedahl, I. (1978). *Uddannelsesmønstre og erhvervsstruktur i Danmark*, København.
- Nørregård, G. (1977). *Arbejdsforhold inden for Dansk håndværk og industri, 1857-1899*, København (opr. 1943).
- Pedersen, P. O. (1983). *Industriens spredning i Danmark – og ingeniørernes*, Notat 3, Esbjerg: SUC.

- Piore, M. J. & C. F. Sabel (1984). *The Second Industrial Divide*, New York.
- Rasmussen, G. (1976). *Det småborgerlige oprør*, København.
- Rawert, O. J. (1820). *Beretning om industriens tilstand i de danske provinser*, København.
- Rawert, O. J. (1844). *Beretning om linnedvæveriets, fornemmeligen linnedhusflidens tilstand i de danske provinser*, København.
- Rawert, O. J. (1850). *Kongeriget Danmarks industrielle forhold indtil begyndelsen af 1848*, København.
- Sabel, C. F. (1982). *Work and Politics*, Cambridge.
- Schmidt, E. I. (1946). *Fra kapitalistisk til socialistisk økonomi*, København.
- Schou, Aa. S. (red.) (1931). *Fagskolen for Håndværkere og mindre Industridrivende. Teknologisk Institut. 1906-1931*, København.
- Schovelin, J. (1929). *Tidens Hjul og Tietgen*, København.
- Stilling, N. P. (1987). *De nye byer*, Viborg.
- Wickmann, J. (1984). »Iværksættere og deres virksomheder«, pp. 182-201 i Illeris m.fl.
- Willerslev, R. (1952). *Studier i Dansk Industrihistorie, 1850-1880*, København.